

ІВАНЧЕНКО О. М.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права
та держави

(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.1.2>

МІСЦЕ ЛЕГІТИМНОСТІ ПРАВА В КОНСТРУКЦІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджено теоретичні аспекти легітимності права в конструкції правової держави. Визначено, що ідея легітимності права проходить червоною ниткою через усю історію світової правової думки, починаючи з часів Великої хартії вольностей і до наших днів. Зазначено, що явище легітимності пов'язується із середини ХХ століття з розвиненими громадянськими і демократичними інститутами. Наголошено, що закон (залежно від того, який «зміст» у нього вклали) може бути або інструментом неприборканої державної влади, або механізмом, що перешкоджає необмеженому свавілля і надає державі знаряддя для досягнення легітимних державних цілей. Обґрунтовано, що категорія правової легітимності як заперечення вузького формального розуміння права, що вимагає вираження ідеї цінності права в позитивному законодавстві, може існувати тільки в цивілізованих державах, заснованих на ідеалах свободи і прав людини. Звернено увагу, що з формуванням правової держави легітимність конституюється як особливий правовий режим суспільно-політичного життя, вона усвідомлюється як самостійне, відмінне від права явище, водночас саме в процесі становлення правової держави легітимність знаходить єдність із правом. Визначено, що єдність права і легітимності виражається в понятті «легітимність права», а глибинна сутність легітимності полягає в «гармонії права і закону». Зазначено, що легітимність права акцентує увагу на тому, що при формальному розумінні конструкції правової держави остання застосовна до всіх держав, навіть деспотичних. Обґрунтовано, що субстанціональному розумінню правової держави відповідає конструкція легітимності права, що підкреслює відмінність між формальним і істинним правом, формальному розумінню відповідає концепція легітимності, що показує буквальне дотримання права. Акцентовано на тому, що сучасна західна юриспруденція майже не знає або уникає єдиного універсального визначення легітимності права, віддаючи перевагу багатозначності терміна і підкреслюючи відносність понять та визначень. Зроблено висновок, що легітимність права вимагає більш глибокого, більш тонкого, принципово діалектичного підходу до висвітлення співвідношення зовнішньої форми і змісту права в процесі його формування, розвитку і функціонування. Констатовано, що в сучасних умовах помітно зросло використання цього поняття в нормативних документах як міжнародного, так і національного рівня, що передбачає юридичне оформлення поняття «легітимність права» і включення його в категоріальний апарат, застосовуваний в правотворчому процесі і правозастосовній діяльності.

Ключові слова: *легітимність права, легітимація права, правова держава, правова доктрина, позитивізм, природне право, визнання, правова свобода, формальне право, істинне право.*

Ivanchenko O. M. The place of legitimacy of law in the construction of a state governed by the rule of law

The article examines the theoretical aspects of the legitimacy of law in the construction of a state governed by the rule of law. It is determined that the idea of the legitimacy of law runs through the entire history of World legal thought, from the time of Magna Carta to the present day. It is noted that the phenomenon of legitimacy has been associated since the middle of the XX century with developed civil and democratic institutions. It is noted that the law, depending on what “content” is invested in it, can be either an instrument of unbridled state power, or a mechanism that prevents unlimited arbitrariness and at the same time provides the state with a tool for achieving legitimate state goals. It is proved that the category of legal legitimacy as a denial of a narrow formal understanding of law, which requires the expression of the idea of the value of law in positive legislation, on the contrary, can exist only in civilized states based on the ideals of freedom and Human Rights. Attention is drawn to the fact that with the formation of a state governed by the rule of law, legitimacy is constituted as a special legal regime of socio-political life, it is recognized as an independent phenomenon, different from the law itself. At the same time, it is in the process of formation of a state governed by the rule of law that legitimacy finds unity with law. It is determined that the unity of law and legitimacy is expressed in the concept of “legitimacy of law”, and the deep essence of legitimacy is “harmony of law and law”. It is noted that the legitimacy of law emphasizes that with a formal understanding of the construction of a state governed by the rule of law, the latter applies to all states, even despotic ones. It is proved that the substantive understanding of the rule of law corresponds to the construction of the legitimacy of law, which emphasizes the difference between formal and true law, and the formal understanding, in turn, corresponds to the concept of legitimacy, which prescribes literal observance of law. It is emphasized that modern Western jurisprudence almost does not know or avoids a single universal definition of the legitimacy of law, preferring the ambiguity of the term and emphasizing the relativity of concepts and definitions. It is concluded that the legitimacy of law requires a deeper, more subtle, fundamentally dialectical approach to highlighting the relationship between the external form and content of law in the process of its formation, development and functioning. It is stated that in modern conditions, the use of this concept in regulatory documents of both international and national level has significantly increased, which provides for the legal formalization of the concept of legitimacy of law and its inclusion in the categorical apparatus used in the law-making process and law enforcement activities.

Key words: *legitimacy of law, legitimation of law, rule of law, legal doctrine, positivism, natural law, recognition, legal freedom, formal law, true law.*

Постановка проблеми. Легітимність є однією з найважливіших характеристик як політичної влади, так і позитивного права. Легітимність традиційно інтерпретується як суспільне визнання тих чи інших інститутів, що складається за рахунок сприйняття аудиторією соціальних і дискурсивних практик як законних, правильних, а також схвалення цих практик. Зазначена якість виявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній прозорості та у виконанні взятих на себе зобов'язань. Таким чином, легітимність пов'язана з можливостями формування певних ментальних станів (образів, оцінок, поведінкових установок) у суб'єктів. Такого роду стани цінні з прагматичної точки зору, адже досягнення певного рівня легітимності означає конституювання соціального порядку, фундаментом якого є відносини панування. Цілком можливо таке: якби цей порядок був усюди однаковим і уніфікованим, не мав конкурентів, породжуваних більш вдалим практиками, проблема його виправдання не виникла б

у принципі. Однак реальна ситуація інша: соціум пронизаний безліччю конфліктів, колізій, суперечок про визнання. Ці суперечки існують на різних рівнях соціальної організації (від міжособистісного до міждержавного). Необхідність врегулювання цих конфліктів за допомогою звернення до правових засобів порушує проблему ефективності, дієвості останніх. Не всякий правовий засіб, як і не всяке ухвалене політичне рішення, може позитивно впливати на ту чи іншу проблемну ситуацію. Іноді способи дій або певні правила поведінки, що зарекомендували себе раніше як ефективні, втрачають цю властивість. Ця обставина, вимагаючи осмислення, викликає дискусії про визнання і легітимність.

В останні десятиліття у вітчизняній дослідницькій літературі не раз мали місце спроби специфікувати поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства. Однак єдиного розуміння і задовільної концепції юридичної легітимності завдяки цим спробам поки не склалося.

З огляду на те, що в сучасних умовах вітчизняне право розвивається в напрямі сприйняття ідей верховенства права і категорії прав людини, виявляється гостра необхідність у подальшій розробці питань легітимності, об'єднання в цих цілях зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції. Вельми важливо з усією уважністю простежити основні етапи розвитку цієї проблеми, врахувати результати досліджень, що раніше відбулися. Вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Мета статті – дослідити теоретичні аспекти легітимності права в конструкції правової держави.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-методологічних аспектів поняття легітимності у сфері науки про державу і право зверталися такі вчені, як Т. Алексєєва, Л. Байрачна, Є. Бистрицький, С. Бобровська, А. Бочаров, М. Вебер, О. Висоцький, В. Волинець, К. Вороніна, С. Гладій, К. Гольцман, В. Дудченко, І. Жаровська, Н. Жуковська, К. Завершинський, А. Заєць, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, О. Кокорська, В. Корнієнко, Т. Кузьменко, П. Манжола, С. Матвєєв, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, Ю. Оборотов, А. Рябов, В. Резнік, І. Толстов, Н. Юськів, Є. Юрійчук, О. Шульга, В. Чіркін, Є. Цокур, Х. Хвойницька, В. Шинкарук та інші.

Виклад основного матеріалу. Початок спеціального дослідження проблеми легітимності, визнання її значення для формування, розвитку і практичного функціонування права припадає на кінець XIX ст. і безпосередньо пов'язаний зі сформованими на той час ліберальними цінностями.

З метою подолання вульгаризації ідеї легітимності наприкінці XIX ст. зароджується і починає розвиватися концепція легітимності як вираження вимог ліберальної цивілізації. Аналізуючи розвиток ідеї легітимності в контексті досвіду і досягнень світової правової думки, можна умовно виділити дві паралельно сформовані концепції легітимності, які викристалізувалися в різних правових системах. Широке розуміння легітимності права, сформульоване представниками англійської правової традиції, концептуально спирається на природничо-правову та соціологічну школи права. Вузьке розуміння легітимності, розроблене теоретиками континентальної правової системи, базується на цінностях позитивістської теорії праворозуміння.

Принципово важливим для розуміння категорії легітимності є поняття права, сформульоване А. Дайсі [1]. За А. Дайсі, право – це «вираження прав людини, що встановлюється і проводиться в житті судами. Права людини – об'єктивна категорія, вони виходять за рамки закону в тому сенсі, що існували до появи законів» [1, с. 25].

Відповідно поняття легітимності базується на уявленні про значущість окремої особистості, що володіє низкою невід'ємних прав, на які влада не має права зазіхнути.

При цьому А. Дайсі особливо підкреслював, що легітимність права не тільки не спричиняє відмінностей між людьми різних верств, а й установлює те, що кожна людина в будь-якому стані є суб'єктом загальних законів держави і підлягає юрисдикції звичайних судів [1, с. 32].

З нашої точки зору, ідея легітимності проходить червоною ниткою через всю історію англійської правової думки, починаючи з часів Великої хартії вольностей і до наших днів. Так, аналізуючи положення Великої хартії вольностей, можна дійти висновку, що її головне значення полягало в тому, що вона закріплювала положення про верховенство права «навіть над самим королем» [2].

Петиція про право 1628 р. складена в тому ж ракурсі: це, по суті, об'єктивована вимога до короля дотримуватися законів країни, що накладають на нього ті ж обмеження, що і на підданих. У другій статті петиції про права була спеціально обговорена нелегітимність довільного арешту без висунення обґрунтованих звинувачень [3].

У 1763 р. ідея легітимності вперше прозвучала в англійському суді. Джон Вілкс [4], член парламенту і видавець газети «Норт Брітон», був заарештований за критику королівської промови на підставі «загального ордеру на арешт», тобто ордеру, що не вказує на те, де повинен бути проведений обшук, які предмети підлягають конфіскації і які особи затримані. За позовом Дж. Вілкса Міністерству внутрішніх справ Великої Британії довелося виплатити йому значну грошову компенсацію (у розмірі 1000 фунтів) за незаконний арешт. Цей випадок яскраво продемонстрував, що загальні закони поширюються і на державних чиновників, що є важливою вимогою легітимності [4, с. 48].

Віхою на шляху затвердження концепції легітимності стало ухвалення закону Хабеас корпус у 1679 р., яким законодавчо була закріплена практика видання судами прерогативних наказів, спрямованих на захист британців від свавілля королівської адміністрації [5].

Дослідження проаналізованих положень основоположних правових документів дає А. Дайсі достатні підстави для оголошення легітимності основним принципом британської конституції.

Доктрина легітимності, сформульована А. Дайсі, ґрунтується на сукупності принципів:

- обмеження дискреційних повноважень влади;
- незалежності судової влади;
- судового прецеденту;
- обмеження правотворчої діяльності виконавчої влади [1, с. 46–48].

Ідея легітимності, втілена в англосаксонській концепції, має першочергове значення для обмеження свавілля і диктаторських тенденцій державної влади.

Спочатку англосаксонська конструкція легітимності була спрямована на обмеження «абсолютної» влади парламенту. Згідно з англосаксонською конструкцією легітимності істинним правом є приватне право або англійське загальне право, що складається в результаті діяльності суду. Легітимність права виходить із постулату, що тільки суд може перешкоджати перевищенню владою прав, наданих їм законом.

Концепція легітимності зустріла опонентів серед представників англійської правової думки. Одним із головних опонентів став сер А. Дженінгс [6], який назвав конструкцію легітимності «приматом політики вігів». По-друге, А. Дженінгс спростовує положення про те, що суд перешкоджає перевищенню владою прав. Основний аргумент правознавця звучить так: суди можуть тільки зміцнювати закон у тому вигляді, в якому він існує, але ніяк не гарантують «правильності», «справедливості» закону, його визнання населенням. А. Дженінгс стверджує, що парламент у своїх діях не обмежений приматом закону, а тому більш виправдано говорити про примат парламенту як основний принцип Конституції [6, с. 88].

Вужче розуміння легітимності виникло в Німеччині в рамках континентальної концепції правової держави. У працях німецьких правознавців К. Велькера [7], О. Гірке [8] та Р. фон Моля [9], що по праву вважаються класичними представниками теорії правової держави, детально розроблено «формальне» поняття легітимності як пов'язаності державної влади позитивним правом.

За Ф. Гаєком, конструкція легітимності полягає в розрізненні формального і субстанціонального розуміння права. Субстанціональна концепція права означає, що закон має містити певні властивості відповідно до принципу правління права. Формальна – вимагає лише

того, щоб дії уряду були узаконені легістратурою. Закон (залежно від того, який «зміст» у нього вклали) може бути або інструментом неприборканої державної влади, або механізмом, що перешкоджає необмеженому свавіллю і надає державі знаряддя для досягнення легітимних державних цілей. Глибинна сутність легітимності полягає в «гармонії права і закону» [10].

Легітимність права акцентує на тому, що за формального розуміння конструкції правової держави остання застосовна до всіх держав, навіть деспотичних. Дійсно, формальне розуміння правової держави не передбачає будь-яких обмежень щодо законодавця, фундаментальні свободи знищуються, відмінність між законом як абстрактним загальним правом і простим наказом не береться до уваги.

Отже, субстанціональному розумінню правової держави відповідає конструкція легітимності права, що підкреслює відмінність між формальним і істинним правом, а формальному – концепція легітимності, що показує буквальне дотримання будь-якого закону, навіть попри його «правопорушний» характер.

З точки зору традиційного понятійного апарату юриспруденції легітимність як «технічне» поняття може існувати і розвиватися за різних політичних режимів. Дійсно, легітимність як формальна вимога дотримання (визнання) норм права існує і в тоталітарних режимах. Річ у тім, що закон може санкціонувати будь-яке свавілля. Самі по собі «публічні» «примусові» закони, за допомогою яких конститується об'єктивне право, – це продукт державної публічної влади, що багато в чому зумовлює можливість видання законів відповідно до одного лише свавілля влади, «забаганки» або під натиском «виверткої» сили [11].

Як правильно зауважив С. Максимов, легітимність у тому чи іншому вигляді (або її елементи) можна бачити і в тих експлуаторських державах, де демократії зовсім не було [11].

Категорія правової легітимності як заперечення вузького формального розуміння права, що вимагає вираження ідеї цінності права в позитивному законодавстві, може існувати тільки в цивілізованих державах, заснованих на ідеалах свободи і прав людини. З формуванням правової держави легітимність конститується як особливий правовий режим суспільно-політичного життя. Вона усвідомлюється як самостійне, відмінне від права явище. Водночас саме в процесі становлення правової держави легітимність поєднується з правом. Єдність права і легітимності виражається в понятті «легітимність права». Явище легітимності пов'язується із середини ХХ ст. з розвиненими громадянськими і демократичними інститутами.

Однак помилковим є уявлення низки вчених про те, що ідея легітимності розглядає поняття «право-закон» як антитезу. Подібні погляди не відповідають глибинній сутності легітимності. Необхідно не випускати з поля зору ту обставину, що правова легітимність виступає як заперечення суто формального розуміння права і формального розуміння принципу правління права, але це не означає, що легітимність права не визнає значущості позитивного права.

За Ф. Гаском, «принципи легітимності, що обмежують владу держави..., самі по собі не можуть бути правом, а існують лише як керівні засади, властивості хорошого закону» [10].

Отже, легітимність права вимагає більш глибокого, більш тонкого, принципово діалектичного підходу до висвітлення співвідношення зовнішньої форми і змісту права в процесі його формування, розвитку і функціонування.

Легітимність права наполягає на синтезі природно-правового і позитивного підходів до розуміння права. Намагаючись синтезувати позитивне і природно-правове праворозуміння, В. Медвечук [12] запропонував розглядати позитивістський підхід до права як «дескриптивний», тобто такий, що описує зміст права, а природно-правовий – як «проспективний», тобто розпорядчий, яким має бути право. Відповідно, спираючись на це визначення, легітимність права має орієнтуватися на «взаємопроникнення» позитивістського і природно-правового підходу, яке означає вираження принципу верховенства права в позитивному законодавстві.

Легітимність права підкреслює взаємодоповнюваність, а не несумісність позитивістського і природно-правового підходу до права. Так, значення легітимності характеризується

зближенням природно-правового і позитивістського підходів до права. Спираючись на принцип легітимності, «юридичний позитивізм стає більш витонченим і реагує на критику, неминуче рухаючись до позицій, близьких до теорії природного права, а теорія природного права розвивається в напрямі юридичного позитивізму.

Легітимність права означає, що в суспільстві, в якому стверджується сучасна ліберальна цивілізація, запановує неухильне і жорстке панування закону, а сам закон – уже не продукт влади, її свавілля, а вираження великих цінностей відродженого природного права, насамперед свободи.

Глибинну сутність поняття легітимності утворює саме категорія свободи. За Ф. Гаєком, «концепція легітимності є не тільки щитом свободи, а й налагодженим механізмом її реалізації» [10].

З позицій легітимності свобода або «справжня свобода» спочатку є немислимою без загального правила, єдиного масштабу і рівної міри. Свобода не може існувати без певних обмежень, оскільки «справжня свобода усвідомлює свої кордони» [1, с. 66]. Під кутом зору легітимності єдиним масштабом і рівною мірою свободи є право, тобто правова легітимність вимагає «наповнення» свободи правовим змістом. Легітимність права позиціонує свободу з позицій правової рівності або рівності в праві. Це означає, що саме в праві свобода може отримати реальне, істинно людське вираження. У межах концепції легітимності свобода набуває цінності тільки тоді, коли стає правовою свободою.

Антиподом легітимності є свавілля, або неправова свобода, яка розуміється як заперечення правової рівності з позицій аристократичних і тираністичних уявлень про свободу як про право «кращих» на привілеї та свавілля і як про право сильних панувати над слабкими. Продовжуючи цю думку, можна резюмувати, що безмежна свобода не може відповідати інтересам як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Рано чи пізно, але неодмінно і безумовно безмежна свобода перетворюється на свою протилежність – свавілля [10].

Підсумовуючи всі наукові дослідження, можна припустити, що для розуміння легітимності права ключовим є розрізнення понять правової та неправової свободи. Єдиною метою дотримання і виконання правових норм має бути досягнення правової свободи. Легітимність права – це умова і підстава свободи, а свобода – це мета легітимності.

Легітимність права вимагає того, щоб сучасне суспільство відмовилося від елітарних концепцій свободи і стало на позиції правової свободи, або свободи, вираженої в праві. Правова свобода однієї особи неодмінно містить вимогу, звернену до інших осіб – поважати цю свободу. Правова свобода передбачає обмеження метаюридичної неправової свободи й означає такі умови життя суспільства, коли примус одних щодо інших зведено до мінімуму. Отже, правова легітимність має бути інструментом забезпечення в суспільстві саме правової свободи.

Правова легітимність можлива тільки за умови заборони всього того, що не може бути загальною нормою свободи. Легітимність права встановлює межі вільної поведінки індивіда, за якими свобода перетворюється в анархічне свавілля. Якщо право розуміється як «принцип і норма рівності» для свободи, то легітимність права має трактуватися як режим реального здійснення в суспільстві правової свободи. Виходить, що легітимність права виступає як інструмент реалізації загального масштабу і рівної міри свободи індивідів і, відповідно, дійсним гарантом того, що свобода кожної людини простягається лише до тієї межі, від якої починається свобода інших людей.

Незмінною вимогою легітимності є обмеження зовнішньої свободи особи свободою інших осіб тією мірою, яку вимагає реалізація її прав.

Легітимність права як інструмент забезпечення в суспільстві правової свободи зіштовхується із соціологічною юриспруденцією. Легітимність права, визначаючи право належне і критикуючи право суще, має «шукати» способи досягнення правового ідеалу. Для ефективного виконання свого завдання як інструменту реалізації в суспільстві правової свободи легітимність права «цікавиться» не тільки самим змістом права, а й можливістю

вдосконалити механізм його реалізації, за якої суб'єкт, досягаючи своїх цілей і задовольняючи свої інтереси, не завдавав би шкоди іншим, не обмежував би їх права і свободи.

Для легітимності принципово важливо, що соціологія права дозволяє говорити про можливість зловживати правом, зокрема і легально, оскільки право в її уявленні виражається в суспільних відносинах.

Сучасна західна юриспруденція майже не знає або уникає єдиного універсального визначення легітимності права, віддаючи перевагу багатозначності терміна і підкреслюючи відносність понять та визначень. «Концепція легітимності є історичним ідеалом, звернення до якого дотепер зберігає високу теоретичну важливість. Однак саме в сучасних умовах визначення концепції легітимності ускладнюється як ніколи» [1, с. 73].

Легітимність права розуміється в декількох сенсах, при цьому традиційно домінують позитивістський і природно-правовий підходи до розуміння легітимності.

Зазначимо, що верховенство права як обмеження державної влади, держави, а також тих, хто конкретно використовує силу і надає пільги, звичайно, захищає громадянина, але одночасно віддає його у владу бездушних форм, що змінили свавілля. Виходить, що в разі суворого верховенства права немає можливості враховувати людський фактор. Страждання, безпорадність або незмірні, невизнані суспільним успіхом стани залишаються без уваги. За точним спостереженням М. Неліпа, «панування права створює формальну рівноправність – важливу гідність, але сприяє нерівноправності тим, що формує таку свідомість, яка радикально відокремлює право від політики, цілі від засобів, процеси від результатів» [13, с. 43].

Розглядаючи легітимність права як умову і підставу існування в суспільстві правової свободи, поширеною помилкою щодо категорії легітимності є розуміння її як далекого від життя трансцендентного феномена, що розуміється виключно як «метаюрідичний принцип», «певний політичний ідеал, до досягнення якого треба прагнути» [1, с. 80].

Дійсно, вивчення робіт А. Дайсі, Ф. Гаска дозволяє дійти висновку, що легітимність права трактується як категорія високого ліберального і гуманістичного порядку. Водночас у сучасних умовах помітно зросло використання цього поняття в нормативних документах як міжнародного, так і національного рівня, що передбачає юридичне оформлення поняття легітимності права і включення його в категоріальний апарат, застосований у правотворчому процесі і правозастосовній діяльності.

Висновки. Ідея легітимності права проходить червоною ниткою через усю історію світової правової думки, починаючи з часів Великої хартії вольностей і до наших днів. Явище легітимності пов'язується із середини ХХ століття з розвиненими громадянськими і демократичними інститутами. Закон (залежно від того, який «зміст» у нього вклали) може бути або інструментом неприборканої державної влади, або механізмом, що перешкоджає необмеженому свавіллю і надає державі знаряддя для досягнення легітимних державних цілей. Категорія правової легітимності як заперечення вузького формального розуміння права, що вимагає вираження ідеї цінності права в позитивному законодавстві, може існувати тільки в цивілізованих державах, заснованих на ідеалах свободи і прав людини. З формуванням правової держави легітимність конститується як особливий правовий режим суспільно-політичного життя. Вона усвідомлюється як самостійне, відмінне від права явище. Саме в процесі становлення правової держави легітимність поєднується з правом. Єдність права і легітимності виражається в понятті «легітимність права». Глибинна сутність легітимності полягає в «гармонії права і закону». Легітимність права акцентує на тому, що за формального розуміння конструкції правової держави остання застосовна до всіх держав, навіть деспотичних. Субстанціональному розумінню правової держави відповідає конструкція легітимності права, що підкреслює відмінність між формальним і істинним правом, формальному – відповідає концепція легітимності, що показує буквальне дотримання права. Таким чином, легітимність права вимагає більш глибокого, більш тонкого, принципово діалектичного підходу до висвітлення співвідношення зовнішньої форми і змісту права в процесі його формування, розвитку і функціонування.

Список використаних джерел:

1. Дайсі А.В. Основи державного права Англії. Вступ до вивчення англійської конституції. 2-е вид. Київ : Тип. тов-ва І. Д. Ситіна, 1997. 186 с.
2. Arthur E. Dick Howard: Magna Charta. Text and Commentary. Revised edition, University Press of Virginia, Charlottesville. London, 1998. 139 p.
3. Boynton, Lindsay. Martial Law and the Petition of Right. *The English Historical Review*. № 79 (311). 1964. Pp. 255–284.
4. Williamson, Audrey. Wilkes, a friend to liberty. London: Allen & Unwin. 2015, 340 p.
5. Sharpe R. J. The law of Habeas Corpus. Oxford, 2006. 180 p.
6. Bidyut Chakrabarty. Sir Ivor Jennings: The multifaceted educationist. Taylor & Francis. 2018. 446 p.
7. Johanna Schultze: Carl Theodor Welckers Versuch einer entwicklungsgeschichtlichen. *Grundlegung der Geschichtswissenschaft, in: Geist und Gesellschaft*. Geburtstag, Bd. 3, S. 147–174.
8. Scruton Roger. Gierke and the corporate person in *The Philosopher on Dover Beach*, Manchester, Carcanet Press, 1990. 224 p.
9. Chisholm Hugh. Mohl, Julius von. *Encyclopædia Britannica*. Vol. 18 (11th ed.). Cambridge University Press. 2011. p. 648.
10. Вергелес Т. Фрідріх Август фон Гайск – Теоретик індивідуалізму та свободи. *Вісник ТДГУ*. Вип. № 1, 2006 р. С. 13–22.
11. Максимов С. Дуальність права. *Право України*. 2010. № 4. С. 36–43.
12. Медвечук В. Громадянське суспільство як фундаментальна основа демократичного розвитку України. *Право України*. 2014. № 4. С. 26–35.
13. Неліп М.І. Силовий захист прав людини: питання легітимності в сучасному праві : навчальний посібник. Київ : Наукова думка, 1999. 190 с.

